

**ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ОСНОВ РОЗВИТКУ НИЖЧОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В РОСІЇ НАПРИКІНЦІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ**

У статті розглядаються питання формування правових засад розвитку нижчої сільськогосподарської освіти у пореформеній Росії та їх вплив на процес розвитку сільськогосподарських навчальних закладів держави.

Ключові слова: закон, положення, нижча сільськогосподарська школа, статут, управління, мережа навчальних закладів.

Aleksandr Tretiyakov

**FORMING OF LEGAL FOUNDATIONS OF LOWER
AGRICULTURAL EDUCATION IN RUSSIA AT THE END
OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY**

The problems of forming of legal foundations of the development of the lower agricultural education in the Post-Reform Russia and their impact on the process of development of agricultural educational institutions of the country are considered in the article.

Key words: law, regulations, lower agricultural school, statute, management, net of educational institutions.

**П.А. СТОЛИПІН І ВСЕРОСІЙСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ: СПРОБИ ВИРІШЕННЯ
ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ В РОСІЇ**

Стаття виконана в рамках держбюджетної теми №4-2012 «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (Регіональний аспект)», яка розробляється кафедрою всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

У статті розглядаються спроби П.А. Столипіна вирішити єврейське питання в Росії на початку XX ст. і висвітлюються погляди російських націоналістів щодо цього питання. Аналізуються причини, які спонукали прем'єра вдатися до розгляду єврейського питання.

Ключові слова: Російська імперія, П.А. Столипін, націоналізм, єврейське питання.

Революція 1905 – 1907 рр. в Росії легалізувала в країні вільну політичну дискусію, сприяла здійсненню спроб винайдення ефективної формули націонал-ліберального реформування. Саме таке завдання намагалася вирішити політична партія російських націоналістів чи Всеросійський національний союз (ВНС). Одне з найважливіших місць в ідеології ВНС посіло національне питання, що було одним з найбільш стратегічно значимих та актуальних. Усвідомлюючи необхідність консолідації Російської імперії, прем'єр-міністр П.А. Столипін в процесі своєї діяльності також все більше уваги почав приділяти цьому питанню. «Національна ідея» в цілому стала важливою частиною державної ідеології. В зв'язку з цим цікаво простежити, як складались відносини П.А. Столипіна з ВНС, і яким було став-

лення ідеологів ВНС до спроб прем'єра вирішити національне питання, зокрема, питання становища євреїв. Відомо, що в дореволюційній Росії існувала ціла низка заборон і обмежень щодо них.

Відзначимо, що серед істориків в цілому немає єдиної точки зору щодо участі П.А. Столипіна в створенні ВНС [8, 21]. Крім того, погляди самих ідеологів партії з цього питання були діаметрально протилежними. Частина з них визнавала прем'єр-міністра П.А. Столипіна своїм «партійним деміургом», «апостолом російського націоналізму», інші остерігались, що визнання провідної ролі в справі становлення партії російських націоналістів за П.А. Столипіним ставить під сумнів питання самостійності та життєздатності ВНС як політичної організації [8, с. 478–479]. Відзначимо, що прем'єр-міністр, безумовно, відіграв важливу роль у справі становлення ВНС, проте, це в жодному разі не є свідченням «штучності» російського націоналізму як організаційно-ідейного феномену.

Російські націоналісти виступали за поступове соціально-політичне реформування, яке б здійснювалось спільними зусиллями самодержавної влади та суспільства в особі представницьких установ за умови збереження «вирішального слова» за імператором. П.А. Столипін, який поєднував у своєму світогляді ідеї західноєвропейського лібералізму та ідеалістичні, релігійні уявлення, також мав прихильність до дуалістичної, тобто самодержавно-представницької системи. Він виступав за конструктивну співпрацю між урядом, Державною радою та Державною думою, був переконаний, що імператор не повинен одноосібно відповідати за долю країни, проте визнавав його виключне право втручатись у процес вироблення та прийняття законів у критичній ситуації, наприклад, коли діяльність Думи починала загрожувати монархічним засадам російської державності.

Отже, обійнявши посаду голови Ради міністрів, П.А. Столипін намагався укріпити авторитет та силу влади в країні, при

цьому він щиро сподівався, що обеззброїти опозицію та завойовувати симпатії громадськості йому допоможе здійснення певних реформ і відміна тих положень, які викликали найбільше роздратування в суспільстві. Так у полі зору П. Столипіна опинилось єврейське питання. Це питання вже було частиною передвиборчої боротьби до першої Державної думи, а з моменту її відкриття (27 квітня 1906 р.) активно там обговорювалось. Проте, негайне запровадження рівноправності євреїв, на чому наполягала частина депутатів, виявилось справою непростого. «Це питання не можна було вирішити за допомогою червоного олівця, – вважав П. Гейден. – Слід розробити складний закон. Слід довести, що рівноправність не принесе їм (євреям – О.С.) шкоди» [3].

За свідченнями сучасників, серед основних причин, які спонукали прем'єра звернутися до розгляду єврейського питання, були: революційність єврейського населення [10, с. 63–78], вади законодавства щодо євреїв, плутанина в тлумаченні та реалізації багатьох його положень, і, як наслідок, корупція в середовищі адміністрації [6, с. 129]. Крім того, подальше ігнорування єврейського питання, збереження існуючих обмежень могло призвести до погіршення не лише внутрішнього, але ще і міжнародного становища Російської імперії, оскільки могло стати приводом для «обурливої [кампанії] проти російської пропаганди з боку наймогутнішого єврейського центру в Америці» [7, с. 206]. Кожна з цих причин була вагомою та значимою. Проте, слід врахувати також і політичний мотив: усвідомлення П. Столипіним, що вирішення, хоча б і часткове, єврейського питання вже в період першого міждум'я сприяло б формуванню позитивної громадської думки, що, в свою чергу, давало б підстави на скликання більш лояльної до уряду II Думи, а отже, реалізації програми реформ. Нові політичні реалії примушували відійти від консервативної ідеології в галузі єврейського питання та розпочати його поступову лібералізацію. Так, в період пер-

шого міждум'я під керівництвом П. Столипіна була проведена ретельна та кропітка робота щодо підготовки Особого журналу Ради міністрів про перегляд постанов, які обмежували права євреїв. Вироблений законопроект можна було вважати компромісним: він надавав часткові пільги єврейству. Проте, навіть і такий обмежений, проект, в разі його ухвалення, дозволив би заспокоїти найбільш революційну частину єврейства, сприяв би усуненню із законодавства тих обмежень, які були невиправданими вимогами часу, а отже, дозволив би зменшити чисельність чиновницьких зловживань.

Вироблений у 1906 р. урядом П. Столипіна законопроект, навіть у такому компромісному варіанті, здався Миколі II надто радикальним. Імператор вірив в існування масового антисемітизму, остерігався, що поступки євреям викличуть хвилю обурення «серед деякої частини російського суспільства». Вирішення єврейського питання в повному обсязі Микола II довірив народним представникам. Проте П. Столипін знав, що імператор був не проти перегляду та скасування окремих обмежуючих постанов щодо євреїв.

20 лютого 1907 р. розпочала свою роботу II Дума. Уже 6 березня на її засіданні голова Ради міністрів виступив з урядовою декларацією, яка містила довгий перелік законопроектів, вироблених урядом. Прем'єр говорив, що «з метою проведення в життя Височайше дарованих законів про зміцнення основ віротерпимості та свободи совісті, міністерство вносить до Державної Думи та Ради низку законопроектів, які визначають скасування обмежень, пов'язаних виключно з віросповіданням» [2, стб. 110]. Говорити прямо про єврейське питання П. Столипін тепер не наважувався. Він був переконаний, що «у цьому питанні кожний етап, кожний крок мав бути зроблений із збереженням цілковитої холонокровності, з урахуванням політичної та державної необхідності, а не власних почуттів» [20, арк. 1–2 зв.]. Зважаючи на особливий тиск крайне правих партій,

розуміючи, що відкриті дебати в Думі навколо єврейського питання остаточно і назавжди могли б звести нанівець всі спроби його вирішення, П. Столипін намагався діяти обережно. Він надав Думі можливість, не привертаючи особливої уваги до єврейського питання, розглянути його у контексті вирішення питання про свободу «для всіх».

У розпал роботи II Думи прем'єр також підготував на її розгляд записку щодо тимчасового призупинення виселення євреїв у смугу осілости. В цілому ж за короткий період існування II Думи (20.02. – 2.06. 1907 рр.) у справі вирішення єврейського питання урядом було зроблено небагато. Розпуск парламенту позбавив депутатів можливості розглянути вироблені думською комісією положення про національно-віросповідну рівність.

На відміну від достатньо чіткої та зваженої позиції П.А. Столипіна погляди представників ВНС по єврейському питанню відрізнялись емоційністю та суперечливістю. Так, протягом всього етапу організаційно-ідеологічного становлення ВНС, його представники категорично виступали проти єврейської рівноправності: «Євреї – завжди і скрізь перш за все євреї. Це – держава в державі. Вони завжди були та будуть цілком відокремленими від решти громадян, тому не може бути й мови про їх рівноправність» [22, с. 21–22]. П. Столипін переконував: «Я, як росіянин, вірний рідному націоналізмові, але я, власне тому, що росіянин, не можу бути ненависником іногородців, у тому числі й євреїв. Це буде суперечити і нашій релігії, і природі російській. Вона добра до всіх, поблажлива, лагідна» [23, с. 4].

Представники ж ВНС наголошували на цілій низці «шкідливих» якостей, притаманних єврейській нації. Серед них: економічний «паразитизм», захоплення найвищих сходнок влади, руйнація моральних засад російського народу, прагнення до здійснення «всесвітнього заколоту».

Після революції 1905 р. взагалі багато хто відверто був

схильний шукати витoki всіх проблем у світовому сiонiстському заколотi. Тодi все бiльше поширювалися розмови про здiйснення євреями «всесвiтньої змови», про їхнє прагнення панувати над свiтом i Росiєю. Ще 1903 р. широкому колу російських читачiв стали вiдомi т.зв. «Протоколи сiонських мудрецив» [24, с. 16–18]. «Сiонські мудреци» – це нiбито якийсь таємний єврейський уряд, а «Протоколи» – доповiдi чи нотатки для доповiдей, у яких один з членiв цього уряду викладав план досягнення свiтового панування. У груднi 1905 р. «Протоколи» були включенi до другого видання письменника С.О. Нiлуса «Велике в малому чи прийдешнiй Антихрист» [11, с. 366]. 1906 р. про цей «ствiр» стало вiдомо Миколi П. Вiн поставився до нього з довірою. Цiкаво, що книга С. Нiлуса опинилася в Iпатiєвському будинку, останньому пристановищi iмператора [11, с. 366].

Зауважимо, що питання виникнення «Протоколiв» до цього часу лишається вiдкритим [11, с. 370]. Однак ще 1906 р. П. Столипiн вдався до спроби розслiдування справи про їхнє походження. З цiєю метою було створено спеціальну комiсiю, яка, здiйснивши кропiтку роботи, дiйшла висновку, що фальсификованi «Протоколи» вперше з'явилися у Парижi в антисемітських колах у 1897 – 1898 рр. За однiєю з версiй, цей текст потрапив до рук П. Рачковського, який вирiшив скористатися ним у полiтичній боротьбi: документ мiг би розпалити ненависть до євреiв. П.А. Столипiн доповiв iмператоровi про фальшивку i повiдомив про намери офiцiйно заборонити поширення «Протоколiв» на територiї Росiйської iмперiї. Красномовним є той факт, що у 1907 – 1910 рр. не було здiйснено жодного їхнього видання [25, с. 502–503].

Проте, Столипiну часто дорiкали тим, що вiн нiбито симпатизував євреям. Так, навiть товариш мiнiстра внутрiшнiх справ С.Є. Крижановський вiдзначав: «Справжнього національного почуття у Столипiна не було, вiн оточував себе людьми абсолютно iншого напрямку. Iз числа осiб, залучених ним до мiнiстерства

внутрiшнiх справ за власним вибором, один Макаров був людиною російською, решта були iнородцi» [9, с. 109].

1 листопада 1907 р. вiдкрилася III Дума, а 16 листопада П. Столипiн виступив з урядовою декларацiєю. Вiдзначимо, що в нiй вже не було жодного слова про скасування обмежень щодо євреiв. С. Вiтте з цього приводу навiть зазначав: «уряд Столипiна оголосив вiйну російському єврейству» [1, с. 468]. Соцiал-демократ Н. Чхеїдзе наголошував: «Єднiсть національностi великоруської на противагу всiм законним вимогам iнших національностей – така основна думка декларацiї» [5, с. 113]. Але очевидно, що зважаючи на полiтичну ситуацiю, ставлення основних полiтичних сил до проблеми надання євреям рiвноправностi, П. Столипiн намагався вирiшувати єврейське питання поступово, крок за кроком. При цьому вiн керувався не бажаннями окремих груп, а загальною державною необхідностю, як вiн її розумiв. Основними принципами П. Столипiна при вирiшеннi єврейського питання стали: жодних заходiв у якостi поступок революцiї, зухвалостi, нiякої шкоди корiнному російському народовi. Прем'єр був переконаний, що «у цьому питаннi кожний етап, кожний крок мав бути зроблений з урахуванням полiтичної та державної необхідностi, а не власних почуттiв».

Вiдзначимо, що про необхідность дотримуватися поступовостi та обережностi при вирiшеннi єврейського питання та, зокрема, при скасуваннi антиєврейських законiв говорив також націоналіст В.В. Шульгiн. Вiн стверджував, що «у єврейському питаннi необхідно нiби пробувати: здiйснити маленький крок i подивитися, що з цього вийде, якi це буде мати наслiдки, чи витримає Росiя, чи не витримає. I якщо це матиме сприятливі наслiдки, треба рухатися уперед, а якщо неможна, то треба зупинитися» [3, стб. 1164 – 1165]. Д. Коцюбинський вiдзначив, проте, цiкаву особливiсть, що, коли полiтична кон'юнктура того вимагала, націоналісти в окремих випадках використовували антисемітську аргументацiю, щоб залучити на свiй бiк всiх кон-

сервативно налаштованих депутатів Державної думи і, в першу чергу, октябристів [8, с. 275].

Слід звернути увагу, що в період роботи III Думи уряд під впливом об'єктивних обставин змушений був розпочати перегляд деяких постанов щодо євреїв. Так, 10 серпня 1907 р. управляючий Томською губернією І. Штевен надіслав телеграму на ім'я голови Ради міністрів з клопотанням Томського архієпископа Макарія щодо обмеження чи припинення прийому євреїв до Томського технологічного інституту [15, с. 205]. 17 серпня 1907 р. П. Столипін просив дозволу Миколи II винести це питання на обговорення Ради міністрів. 19 серпня 1907 р. доповіді імператора було отримано [16, арк. 13].

Рада міністрів при обговоренні 19 серпня 1908 р. визнала законодавче затвердження відсоткової норми для вступу у вищі навчальні заклади осіб іудейського віросповідання заходом не своєчасним, тим більше, що передбачався загальний перегляд законодавства щодо євреїв. У якості термінового заходу Рада встановила таку норму для прийому у вузи (за виключенням консерваторій Імператорського Російського музичного товариства): 3% – у столичних містах, 5% – у містах поза смугою осілості, 10% – у смузі осілості. Встановлення такої норми у середніх учбових закладах передбачалося доручити особливій міжвідомчій раді під керівництвом міністра народної освіти, із наступним розглядом прийнятих рішень у Раді міністрів. 16 вересня 1908 р. положення Ради міністрів було Височайше затверджене відповідно до 87 статті Основних законів [13, с. 606–612].

Створена міжвідомча рада запропонувала встановити для казенних, а також для приватних із правами державних середніх учбових закладів ті ж норми, що і для вищих; для приватних шкіл, які не користувалися правами державних, норм узагалі не встановлювати; у закриті школи прийом євреїв, як і раніше, не проводити; у жіночих школах запровадити ті ж норми, що і в чоловічих. Ідею створення окремих учбових закладів для

євреїв відхилили, як таку, що суперечить політиці злиття євреїв із корінним населенням.

Такі пропозиції обговорювались у Раді міністрів 23 червня 1909 р. Міністр народної освіти О. Шварц та морський міністр С. Воеводський вважали, що не слід встановлювати для середньої школи норми більше, ніж для вищої, бо це призведе до зростання кількості єврейської напівінтелігенції, озлобленої на уряд за закриття доступу до вищої освіти. Міністри відстоювали думку, що норми у 3, 5, 10% виявлялись припустимими, до того ж їх не можна було вважати чимось новим, оскільки вони встановлювались ще у 80-х рр. XIX ст., і порушувати їх почали у «минулі скрутні часи через слабкість влади» [16, арк. 2–10].

У цілому, закон від 16 вересня 1908 р. не посилював тиск на єврейське населення, оскільки лише підтверджувалися відсоткові норми, встановлені відповідно циркулярами від 1 та 6 липня 1887 р. Відмовитись від запровадження відсоткової норми зовсім П. Столипін не міг. На відміну від західних «Almae Matres», які були юридично автономні та мали власний бюджет, російські учбові заклади засновувались урядом на кошти казни, інакше кажучи, на кошти всього населення. Тому, як відзначав юрист за фахом В. Шульгін: «були усі підстави вимагати, щоб право здобуття освіти розподілялось між національностями відповідно до частки коштів, яка сплачувалась у казну» [26, с. 166]. Згідно із законом від 22 серпня 1909 р. ставала доступнішою для євреїв середня освіта, оскільки підвищувались відсоткові норми для середніх навчальних закладів. Однак, якщо згадати, що протягом 1905 – 1906 рр. у більшості місцевостей подібні норми не діяли взагалі, і цьому сприяв циркуляр, який надавав право керівникам учбових закладів приймати на незайняті християнами місця євреїв, то стає зрозумілим, чому більшість ліберально налаштованої інтелігенції розцінила появу закону від 16 вересня 1908 р., як певний крок назад, як «нове обмеження євреїв, здійснене всупереч законам, ігноруючи Державну думу та Державну раду» [1, с. 504].

Розглядаючи питання щодо прав євреїв на освіту, П. Столипін одночасно змушений був повернутися до перегляду законів стосовно права проживання євреїв і, зокрема, вдатися до перегляду закону щодо права проживання у Москві та губернії євреїв-купців, котрі оселилися там після 1899 р. Згідно з Положенням Комітету міністрів від 22 січня 1899 р., право на проживання купців першої гільдії у Москві та містах Московської губернії можна було отримати не інакше як з особливого дозволу, наданого міністром фінансів, за узгодженням із московським генерал-губернатором. Незважаючи на Положення, євреї продовжували оселятися у Москві. Так, наприклад, до 1891 р. проживав у Москві Лазар Наахович Лур'є, який займався м'яснотриварною і масляничною торгівлею. Потім він переселився у Санкт-Петербург, але справу свою продовжував. Коли купці першої гільдії Лазарю Лур'є міністр внутрішніх справ відмовив у праві проживання у Москві, Лур'є поскаржився в Сенат [15, с. 305]. П. Столипін боявся розголосу за кордоном, спричиненого справою Л. Лур'є, створення неприємного враження. Прем'єр не хотів піддавати дії уряду гострій критиці.

Своїм Положенням від 22 серпня 1909 р. Рада міністрів надала євреям-купцям першої гільдії, що «проживають у місті Москві й інших містах Московської губернії, але приписані до купецьких товариств в інших місцевостях Імперії, поза межею єврейської осілості, право подальшого в цих містах проживання без особливого дозволу» [17, арк. 79-84]. Для реалізації Положення від 22 серпня 1909 р. створили Особливу нараду під головуванням московського градоначальника. У результаті була вироблена ціла низка положень, згідно з якими проживати у Москві дозволялось євреям-купцям першої гільдії, а також членам їхніх родин (неповнолітні сини та неодружені доньки), котрі до 21 серпня 1909 р. постійно проживали у Москві та містах Московської області більше шести місяців. Тим євреям купцям, на котрих пільга не поширювалася, але які вже мали промис-

лові свідоцтва на поточний рік, надавався термін для ліквідації торгових підприємств і на виїзд до 1 січня 1911 р., тим, що не мали у Москві торгових підприємств – до 1 листопада 1910 р. [15, с. 306].

24 серпня 1909 р. редактор газети «Россия» С. Сиромятников направив найближчому співробітникові П. Столипіна І. Гурляндові листа, в якому повідомив про прохання міністра внутрішніх справ підготувати статтю «спокійним тоном» [18, арк. 34]. Ця стаття мала б стати відповіддю на публікації, написані для газети «Новое время» відомим у той час громадським діячем і публіцистом, ідеологом націоналістів М. Меншиковим. Справа в тому, що М. Меншиков почав обговорення в пресі положень ще незатвердженого Радою міністрів проекту журналу щодо проживання євреїв-купців у Москві [18, арк. 34 зв.]. Конфіденційна інформація ставала надбанням громадськості через здійснення кимсь посадового злочину. Міністр вимагав розпочати статтю з пояснення: «наскільки взагалі неприємною є полеміка з друкованим органом, який, переслідуючи державну мету, напевне, не бажав невірним висвітленням фактів опорочити дії уряду та внести смуту». Тому «не заради полеміки, а через необхідність, слід було відновити деякі факти». Для міністра, зокрема, було важливим пояснити громадськості справжні мотиви, які спонукали обговорювати питання у Раді міністрів, а також дати зрозуміти: «уряд міг наважитись звернутися до милості монарха, лише знаючи, що це відповідає його волі» [18, арк. 35].

24 серпня 1910 р. Рада міністрів розглянула питання про порядок виконання Височайше затвердженого 22 серпня 1909 р. Положення Ради міністрів. 6 жовтня 1910 р. журнал Ради міністрів був затверджений імператором [14, с. 312-314]. У подальшому уряд мав наміри запропонувати на розгляд імператорові перелік поселень поза смугою осілості, де можна було дозволити вільне проживання євреїв [19, арк. 10].

Що ж до досконалого перегляду всього законодавства про євреїв, то Дума з ним не поспішала. Лише засідання Думи, яке відбулось 9 лютого 1911 р. було цілком присвячене розгляду законопроекту про скасування смуги осілості. Однак більшість Думи була налаштована або відверто антисемітські, або достатньо обережно ставилася до євреїв, не збиралася псувати собі репутацію голосуванням на підтримку такого закону. У результаті всі пропозиції полегшити становище євреїв були відхилені, а законопроект перейшов у думську комісію, де вже загубився остаточно.

За «планомірну та солідарну боротьбу з єврейством» виступали в Думі не лише праві, але й націоналісти. І, на їхню думку, особливу актуальність цій боротьбі надавала та обставина, що урядова політика в єврейському питанні протягом декількох десятиліть залишалась неправильною: «казна відгодовувала євреїв», «поза межею смуги осілості, завдяки поблажливості адміністрації... дозволялось існування різних єврейських благодійних й інших товариств» [8, с. 270]. У зв'язку з цими обставинами, російські націоналісти відстоювали тезу про неможливість надання рівноправності євреям.

Разом з тим П. Столипін також мав певні побоювання щодо євреїв. Так, він вважав, що існування культурно-просвітницьких товариств іноземців сприяло «національній відокремленості та ворожнечі», «загрозувало громадському спокою», а тому спеціальним циркуляром прем'єр-міністр наказав губернаторам на місцях ретельно ознайомитись з діяльністю вже існуючих товариств і категорично заборонити створення нових подібних [12, с. 4–5]. П. Столипін погоджувався з точкою зору націоналістів у тому, що російські закони про євреїв були надзвичайно обтяжливими для простої єврейської маси і багато в чому пільговими для багатіїв та інтелігенції, у той час, як саме вони були особливо небезпечними [27, с. 10].

Очевидно, що для П.А. Столипіна, як і для представників

ВНС єврейське питання було питанням суто «внутрішнім», від вирішення якого, багато в чому, залежала стабільність Російської імперії. Прем'єр усвідомлював всю складність цього питання, розумів, що воно пов'язано з безліччю інших питань, економічних і соціальних, а тому його не можна вирішити одразу.

Політика П. Столипіна в єврейському питанні мала консервативно-ліберальний характер. Він прагнув поступової відміни обмежень щодо євреїв.

Проте навіть обережні спроби полегшити їх становище викликали значну протидію у суспільних колах. Не сприяла вирішенню єврейського питання і загальна внутрішньополітична ситуація: II Дума теж не виправдала сподівань П. Столипіна на конструктивну та плідну співпрацю. Хоча в урядовій декларації від 16 листопада 1907 р. про єврейське питання не йшлося, але після скликання III Думи у полі зору прем'єра опинились такі його важливі аспекти, як питання проживання євреїв, питання здобуття ними освіти. Цілком зрозуміло, що позиція прем'єра при вирішенні конкретних питань, пов'язаних зі становищем євреїв, визначалась не його почуттями, а інтересами держави, як він їх розумів. Останні вимагали в одному випадку збереження обмежень, в іншому – пільг, відхилення від закону. Проте сам розгляд цих питань П. Столипіним лише підтверджує, що в цілому він прагнув до поступового вирішення єврейського питання, не був принциповим противником полегшення становища євреїв, і цим позиція прем'єра суттєво відрізнялась від позиції націоналістів.

Джерела та література:

1. Витте С.Ю. Воспоминания: В 3 т. / Под ред. А.Л. Сидорова. – М.: Соцэргиз, 1960. – Т. 3. – 723 с.
2. Государственная дума. II созыв. Стенографические отчёты. Сессия II. – СПб., 1907. – Т. 1. – 2344 стб.
3. Государственная Дума. IV созыв. Стенографические от-

- чѣты. Сессия IV (с приложением указателя к стенографическим отчётам). – Пг.: Государственная типография, 1915. – Ч. 1.
4. Законодательные акты переходного времени. 1904–1906 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя / Под ред. Н.И. Лазаревского. – СПб., 1909. – 733 с.
5. Зорин В.Ю. Национальный вопрос в Государственных думах России (опыт законотворчества) / В.Ю. Зорин. – М.: Русский мир, 1999. – 502 с.
6. Клячко-Львов Л.М. Повести прошлого: Временщины конституции: два премьера. Еврейское счастье / Л.М. Клячко-Львов. – Л.: Изд-во писателей, 1929. – 183 с.
7. Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1903–1919 гг.: В 2 кн. / В.Н. Коковцов. – М.: Наука, 1992. – Книга первая. – 447 с.
8. Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель Всероссийского национального союза / Д.А. Коцюбинский. – М.: РОССПЭН, 2001. – 528 с.
9. Крыжановский С.Е. Заметки русского консерватора / С.Е. Крыжановский // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 107–127.
10. Курлов П.Г. Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М.: Современник, 1991. – 255 с.
11. Массонский заговор: миф или реальность? // Курбатов В.И. Тайное общество масонов / В.И. Курбатов. – М.: Эксмо; Ростов н/Д: Наука-Пересс, 2006. – С. 300–371.
12. Миндлин Б.А. «Еврейская политика» Столыпина / Б.А. Миндлин. – М., 1996. – 15 с.
13. Особые журналы Совета министров царской России: 1908 г. / Отв. сост. Б.Д. Гальперина, В.В. Шелохаев – М., 1988. – Ч. 1-6. – 1291 с.

14. Особый журнал Советов министров Российской империи: 1910 г. / Отв. ред. и сост. Б.Д. Гальперина. – М.: РОССПЭН, 2001. – 496 с.
15. П.А. Столыпин: Переписка. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004 / П.А. Столыпин. – 704 с.
16. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 1276. – Оп. 3. – Спр. 835. – 328 арк.
17. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 5. – Спр. 35. – 128 арк.
18. РДІА. – Ф. 1629. – Оп. 1. – Спр. 331. – 48 арк.
19. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 115. – 16 арк.
20. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 139. – 166 арк.
21. Санькова С.М. Русская партия в России. Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С.М. Санькова. – Орел: Издатель Светлана Зенина, 2006. – 370 с.
22. Сборник Клуба Русских Националистов. – Киев: Тип. т-ва «И.Н. Кушнерёв и К^о». – 1911. – Выпуск третий. – 162 с.
23. Скрипицын В.А. Богатырь мысли, слова и дела / Посвящается памяти П.А. Столыпина / В.А. Скрипицын. – СПб.: Городская тип., 1911. – 102 с.
24. Столыпин А. «Диалог в аду» или «Протоколы сионских мудрецов» / А. Столыпин // Посев. – 1998. – № 11. – С. 16–18.
25. Фёдоров Б.Г. Пётр Столыпин: «Я верю в Россию»: Биография П.А. Столыпина: В 2 т. / Б.Г. Фёдоров. – СПб.: Лимбус-Пресс, 2002. – Т. 1. – 624 с.
26. Шульгин В. «Что нам в них не нравится...»: Об антисемитизме в России / В. Шульгин. – СПб.: Хорс, 1992. – 286 с.
27. Эгерт фон В.П. Надо защищаться. (На рассмотрение и обсуждение гг. Министров и их сотрудников, гг. Членов Государственного Совета и Государственной Думы) / В.П. фон Эгерт. – СПб.: Тип. главн. управления уделов, 1912. – 20 с.

**П.А. СТОЛЫПИН И ВСЕРОССИЙСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОЮЗ: ПОПЫТКИ РЕШЕНИЯ
ЕВРЕЙСКОГО ВОПРОСА В РОССИИ**

В статье рассматриваются попытки П.А. Столыпина решить еврейский вопрос в России в начале XX в. и освещаются взгляды русских националистов по этому вопросу. Анализируются причины, которые побудили премьера прибегнуть к рассмотрению еврейского вопроса.

Ключевые слова: Российская империя, П.А. Столыпин, национализм, еврейский вопрос.

Olena Strilluk

**P.A. STOLYPIN AND RUSSIAN NATIONAL UNION:
ATTEMPTS TO SOLVE THE JEWISH QUESTION IN
RUSSIA**

Stolypin's attempts to solve the Jewish question in Russia at the beginning of the XX century and views at this issue of Russian nationalists are considered in this article. The reasons that prompted the prime minister to begin consideration of the Jewish question are analyzed.

Keywords: Russian Empire, P.A. Stolypin, nationalism, the Jewish question.

**РОЗВИТОК КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ НА
ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛЫПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ
РЕФОРМИ (1907–1916 РР.)**

В статті досліджується процес виникнення і розвитку кредитних кооперативів в Чернігівській губернії в роки столыпінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

Ключові слова: Чернігівська губернія, столыпінська аграрна реформа, кредитна кооперація

Селянське господарство Чернігівщини, потрапивши на зламі століть у вир капіталістичних відносин, віч-на-віч зіткнулося з ринковими проблемами. Діючи розрізнено, окремому домогосподарству було важко виживати в умовах конкуренції. Виходом із складного становища був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток буржуазних відносин на селі.

Дослідження розвитку кооперативного руху на Чернігівщині вже знаходило своє відображення в працях низки авторів. Зокрема, розвиток кооперації в кінці XIX – на початку XX ст. на загальноукраїнському рівні досліджували в своїх монографіях В. Марочко [12] і В. Половець [22; 23]. Взаємодію земства і кооперативних організацій на Чернігівщині вивчали В. Власенко [2], С. Горохов [3], О. Дмитренко [5]. Історії розвитку чернігівської кредитної організації була присвячена публікація В. Половця [21]. Віддаючи належне вищеназваним авторам, слід зазначити, що в їх працях чітко не простежувався зв'язок між проведенням столыпінської аграрної реформи в Чернігівській губернії і бурхливим розвитком кооперації регіону в цей період. Метою нашої публікації є заповнення цієї прогалини в дослідженні регіональних аспектів розвитку кооперативного руху, зокрема в галузі кредитної кооперації.